

εἰς τὴν ἀμαρτίαν. Διὰ τοῦτο ζητεῖ κάποιον δαίμονα ὡς αἴτιον. Πλὴν καὶ διὰ τῆς μετεμψυχώσεως τὸ αἴνιγμα τοῦτο μένει ἄλυτον. Τὸ ἐρώτημα ἀπλῶς μεταβάλλεται : «καὶ διατί ἡ θεία ψυχὴ δὲν ἐκλέγει καλὸν δαίμονα διὰ τὸν βίον τῆς;». Ἡ μετεμψύχωσις ἴσως κατανοεῖται καλλίτερον ὡς προσπάθεια διασώσεως καὶ αὐτῶν τῶν ἀμαρτησασῶν ψυχῶν. Κατὰ Πλάτωνα ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ δι' ἐξαγνισμοῦ λύτρωσις αὐτῆς καὶ μετάβασις εἰς τὴν ποθητὴν χώραν τῶν Ἰδεῶν, εἰς τὸ βασίλειον τοῦ πνεύματος. Αἱ ἀμαρτήσασαι ψυχαὶ δὲν δύνανται νὰ πορευθοῦν ἐκεῖσε. Καὶ ὅμως εἶναι ἀδύνατον νὰ καταστραφοῦν—Παραπλησίως πρέπει νὰ σκέπτεται καὶ ὁ ὑπ' αὐτοῦ ἐπηρεασθεὶς Ὀριγένης. Διὰ τῆς μετεμψυχώσεως ἐλπίζει ὁ φιλόσοφος τὴν διόρθωσιν καὶ λύτρωσιν τῆς ἀμαρτησάσης ψυχῆς. Αἱ τελικῶς ἀμετανόητοι μένουσιν εἰς τὰ Τάρταρα. Ἡ κυρία προσπάθεια ἄρα τοῦ Πλάτωνος εἶναι τὸ πῶς θὰ σωθῇ ἡ ἀθάνατος ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Μήπως ὁ Σωτὴρ δὲν ἦλθε νὰ ζητήσῃ καὶ σῶσῃ τὸ ἀπολωλός; (1). Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις δὲν λύουσιν φυσικὰ τὸ σκοτεινὸν καὶ ἄλυτον περὶ ψυχῆς πρόβλημα. Ἐνταῦθα ἀκριβῶς πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ ὅτι τὰ ἐπὶ μέρους φιλοσοφήματα τῶν μεγάλων δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς τι τὸ τετελεσμένον καὶ πλήρες. Τούναντίον ὅλα μαζὶ διαφωτίζουν τὴν προσπάθειαν αὐτῶν, ὅπως συλλάβουν καὶ διὰ τοῦ νοῦ τὰ ἀσύλληπτα καθ' ἑαυτά. Ὁ Πλάτων ὡς θρησκευτικὸς καὶ ποιητικὸς φιλόσοφος ζῆ μέσα του τὸ ἀνέκφραστον συναίσθημα τῆς ἀνωτερότητος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ὅλα τὰ ἔργα του τὰ χαρακτηρίζει μία ἰδιαιτέρα προσπάθεια, ὅπως πείσῃ τοὺς ἀκροατὰς του περὶ τούτου καὶ ὀδηγήσῃ αὐτοὺς εἰς βίον ἀντάξιον τῆς θείας καὶ αἰωνίας ψυχῆς. Ἡ πραγματικότης ὅμως ἐνταῦθα χωρεῖ πέραν τῆς περιορισμένης δυνάμεως τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων ταλαντεύεται κατὰ τὰς ἐκφράσεις του περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΤ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει πλέον καταστῆ τὸ κύριον μέλημα τῶν φιλοσόφων. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καίτοι περισσότερον ἀσχολεῖται μὲ τὰ φυσικά, δίδει ἐν τούτοις ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς. Ἡ ψυχὴ εἶναι «ἀρχή», μορφή τοῦ σώματος. Αὐτὴ κάνει τὸν ἄνθρωπον ἄνθρωπον. Εἶναι ἡ οὐσία, ὁ λόγος καὶ «τὸ τί ἦν εἶναι» τοῦ σώματος. Εἶναι τὸ τέλος καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ ὀργανικοῦ ὄντος. «Τῆς φύσεως διττῆς λεγομένης καὶ οὐσης τῆς μὲν ὡς ὕλης τῆς δ' ὡς οὐσίας» (ἡ δὲ οὐσία

1. Ὁ Zeller, ἀναφερόμενος εἰς τὴν παρὰ Τιμαίῳ ἐν χρόνῳ δημιουργίαν τῆς ψυχῆς καὶ θέλων νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν πίστιν τοῦ Πλάτωνος εἰς τὴν οὐρανίαν προὔπαρξιν

εἶναι τὸ οὐ ἕνεκα), «ὡς ἡ κινουῖσα καὶ ὡς τὸ τέλος»· τοιοῦτον δὲ τοῦ ζῶου εἶναι ἢ «πᾶσα ἡ ψυχὴ ἢ μέρος τι αὐτῆς»... ὥστε, συμπεραίνει, τῶ περὶ φύσεως θεωρητικῶ, περὶ ψυχῆς μᾶλλον ἢ περὶ τῆς ὕλης ἢ φροντίς ἐστί».

Κατὰ τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ὁ φυσικὸς φιλόσοφος δὲν θὰ μεταχειρισθῆ ἑλευθέρως τὰς τολμηρὰς ἐκφράσεις τοῦ θρησκευτικωτέρου Πλάτωνος περὶ τῆς καταγωγῆς, τῆς οὐσίας, τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς τύχης τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον (Ἐλευθερία ἀλλὰ καὶ δισταγμὸς περὶ τὴν ἐκφρασιν τῶν αὐτῶν ἐσωτερικῶν πεποιθήσεων θὰ μένουν τὰ γνωρίσματα μεταξὺ τῆς βιούσης θρησκείας καὶ τῆς ζητούσης ἐπιστήμης). Ὡς συνεπῆς ἐρευνητῆς ὁμοῦς ὁ φυσικὸς, χωρῶν μὲ εἰλικρίνειαν εἰς τὴν ἔρευναν θὰ καταλήξῃ τελικῶς εἰς τὴν αὐτὴν κατ' οὐσίαν περὶ ψυχῆς δοξασίαν.

Εἰς τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς χωρεῖ βάσει τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ του συστήματος, καθ' ὃ ἡ πραγματικότης ὑπάρχει ἐν τῶ πρὸ ἡμῶν κόσμῳ καὶ δὴ ὑπὸ τῆς ἀχώριστον σύνθεσιν «μορφῆς καὶ ὕλης».

Κατ' ἀρχὴν δέχεται τὴν ψυχὴν γενικῶς ὡς αἰτίαν τῆς ζωῆς, δι' ὃ καὶ ἀποδίδει τοιαύτην εἰς ὅλον τὸν ζωικὸν κόσμον καὶ εἰς τὰ φυτὰ ἀκόμη· «τῶν μὲν φυσικῶν (σωμάτων) τὰ μὲν ἔχει ζωὴν τὰ δὲ οὐκ ἔχει. Ζωὴν δὲ λέγομεν τὴν δι' αὐτοῦ τροφήν τε καὶ αὔξησιν καὶ φθίσιν» (ὡς ἐσωτερικὴν κίνησιν τῶν ὄντων). «λέγομεν οὖν διορίσθαι τὸ ἔμψυχον τοῦ ἀψύχου τῶ ζῆν. Πολλαχῶς δὲ τοῦ ζῆν λεγομένου, (κἂν ἐν τι τούτων τῶν λεγομένων ἐνυπάρχει μόνον, οἶον νοῦς, αἴσθησις, κίνησις καὶ στάσις ἢ κατὰ τόπον ἔτι κίνησις, ἢ κατὰ τροφήν καὶ φθίσις τε καὶ αὔξησις δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ζῆ τὸ τοιοῦτον, ὅτι εἶναι ἔμψυχον) «διὸ καὶ τὰ φυόμενα πάντα δοκεῖ ζῆν» (1).

Ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ καὶ αἰτία τῆς ζωῆς. Ὡστε κατὰ τὸ γνωστόν μας σύστημα ἡ ψυχὴ εἶναι ἢ μορφή, τὸ εἶδος ἐκάστου ὀργανικοῦ σώματος, ὡς ἐσωτερικὴ ἀρχὴ τῆς κινήσεως αὐτοῦ. Αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν οὐσίαν ἐκάστου ζῶντος ὀργανισμοῦ. Τὸ σῶμα εἶναι ἢ ὕλη, τὸ ὑποκείμενον, τὸ πάσχον. «Πᾶν φυσικὸν μετέχον ζωῆς οὐσία ἂν εἴη (ὡς συνθέτη)». Τὸ σῶμα ὁμοῦς δὲν εἶναι ψυχὴ,... «μᾶλλον δ' ὡς ὑποκείμενον καὶ ὕλη» θεωρητέον· «ἀναγκαῖον ἄρα τὴν ψυχὴν οὐσίαν εἶναι ὡς εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος, ἢ δ' οὐσία ἐντελέχεια. Τοιούτου ἄρα σώματος ἐντε-

αὐτῆς, ἰσχυρίζεται ὅτι διὰ τῆς μυθικῆς του αὐτῆς ἐκφράσεως ὁ Πλάτων θέλει νὰ τονίσῃ μᾶλλον τὴν ἀνωτέραν προέλευσιν αὐτῆς καὶ οὐχὶ τὴν χρονικὴν τοιαύτην. Πόσον ὁμοῦς δύσκολος εἶναι ἡ διάκρισις χρονικῆς καὶ οὐσιαστικῆς προελεύσεως εἰς τὰ ὑπὲρ χρόνον. Ἡ ψυχὴ ἔχει ὄντως ἄλλην ἀρχὴν καταγωγῆς καὶ πρὸς αὐτὴν θὰ κατατείνῃ διαρκῶς, ὡς πρὸς τὸ συγγενές, ὡς πρὸς τὸν ἴδιον τόπον αὐτῆς. Πᾶσαι δὲ αἱ ἀλληλοσυγκρουόμεναι περὶ τούτου ἐκφράσεις μαρτυροῦν τὸ ἀσύλληπτον τοῦ πράγματος ὑπὸ ἐνιαίαν ἐκφρασιν καὶ μορφήν. Καὶ ὁμοῦς εὐτὼ ζῆ αὐτὸ ἐν ἑαυτῶ ὁ φιλόσοφος.

1. Περὶ ψυχ. Β, 1. 412 α 13–Β, 2. 413 α 20 (403 β 25).

λέχεια» (1). Τὰ πάντα ἐν τῷ φυσικῷ ὀργανισμῷ (κίνησιν, ἀλλοίωσιν, αἰσθησιν, αὔξησιν) κατευθύνει καὶ συνέχει εἰς ἐνότητα ἀρμονικὴν ἢ ψυχὴν. Τινὲς ἀπέδωσαν τὴν αὔξησιν τῶν ὄντων εἰς τὴν «τοῦ πυρὸς φύσιν». Τὸ πῦρ ὅμως εἶναι μᾶλλον «συναίτιον καὶ οὐχὶ ἀπλῶς αἴτιον». Ἀπλῶς αἴτιον εἶναι μόνον ἡ ψυχὴ. Ἐάν ἡ αὔξησις ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τοῦ πυρὸς θὰ ἐσυνεχίζετο ἢ αὔξησις τῶν ὄντων ἐπ' ἀόριστον, «εἰς ἀπειρον», ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἡ τροφή ὡς καύσιμος ὕλη. Εἰς τὰ ὄντα τῆς φύσεως ὅμως ὑπάρχει «πέρας καὶ λόγος μεγέθους τε καὶ αὔξησεως. Ταῦτα δὲ τῆς ψυχῆς ἄλλ' οὐ πυρὸς, καὶ λόγου μᾶλλον ἢ ὕλης ἀποτελέσματα εἰσὶ» (2). Ὡς οὐσία καὶ μορφή τοῦ σώματος ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ὄλου ὀργανισμοῦ. Ἐκαστος ὀργανισμὸς ὀφείλει νὰ μορφώσῃ ἑαυτὸν κατὰ τὴν ἰδιόζουσαν φύσιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Τὸ σῶμα μόνον ὡς ἀπλοῦν ὄργανον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ δύναται νὰ ἐκληφθῆ· «ἔστι δὲ ἡ ψυχὴ τοῦ ζῶντος σώματος αἰτία καὶ ἀρχή... τὸ γὰρ αἴτιον τοῦ εἶναι πᾶσιν ἢ οὐσία (ἔστι), τὸ δὲ ζῆν τοῖς ζῶσιν τὸ εἶναι ἐστίν, αἰτία δὲ καὶ ἀρχὴ τούτων ἢ ψυχὴ (ὥστε κατὰ τὴν ψυχὴν ἀναλογεῖ καὶ ἡ ζωὴ καὶ τὸ εἶναι ἐκάστου) ἔστι δὲ τοῦ δυνάμει ὄντος λόγος καὶ ἐντελέχεια· φανερόν δ' ὡς καὶ οὐ ἔνεκεν ἡ ψυχὴ αἰτία· ὥσπερ γὰρ ὁ νοῦς ἔνεκέν του ποιεῖ, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ φύσις καὶ τοῦτ' ἐστὶν αὐτῆς τέλος (σκοπὸς τῆς φύσεως). Τοιοῦτον δ' ἐν τοῖς ζῴοις (τέλος) ἢ ψυχὴ κατὰ φύσιν (ἔστι). Πάντα γὰρ τὰ φυσικὰ τῆς ψυχῆς ὄργανα (εἰσὶ)... ὡς ἔνεκα ψυχῆς ὄντα». Μόνον ὡς ἐν ἀπλοῦν ὄργανον τῆς ψυχῆς ἐδόθη τὸ σῶμα (3).

Ἀχώριστος τοῦ σώματος ἡ ψυχὴ. Τοιαύτη οὐσα ἢ σχέσις σώματος καὶ ψυχῆς μαρτυρεῖ αὐτομάτως καὶ περὶ τῆς ἀχωρίστου ἐνώσεως τῶν δύο. Ἡ ψυχὴ εἶναι μορφή, πρὸς ἣν δέον νὰ καταλήξῃ ἕκαστος ζῶν ὀργανισμὸς. Ταύτοχρόνως εἶναι αὕτη καὶ ἡ ἐσωτερικῶς ἐνεργοῦσα δύναμις, ἣτις ὠθεῖ καὶ βοηθεῖ τὸ ὑλικὸν σῶμα πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ. Ἡ ψυχὴ εἶναι «ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος», ὁ λόγος καὶ ἡ οὐσία ἐνὸς ὀργανικοῦ σώματος προικισμένου μὲ τὴν δυνατότητα τῆς ζωῆς. Ἡ ψυχὴ θὰ φέρῃ τοῦτο ἀπὸ τὸ δυνάμει εἰς τὸ ἐνεργεῖα εἶναι, εἰς τὸ τέλειον ζῶον. Διὰ τοῦτο ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ οὐσία... κατὰ λόγον. Τοῦτο δὲ τὸ τί ἦν εἶναι τῷ τοιωδὶ σώματι (=δι' ὠρισμένον σῶμα καὶ οὐχὶ οἶονδῆποτε ὡς ἐδόξαζον οἱ ὀπαδοὶ τῆς μετεμψυχώσεως). Τὸ σῶμα ὅταν χωρισθῆ, «μὴ ἔχον» πλέον ἐν ἑαυτῷ τὴν

1. Π. ψυχ. Β, 1. 412 α 15.

2. Π. Ψυχ. Β, 4. 415 β 25-416 α 18.

3. «Ἐπεὶ δὲ τὸ μὲν ὄργανον πᾶν ἔνεκά του, τῶν δὲ τοῦ σώματος μορίων ἕκαστον ἔνεκά του... φανερόν ὅτι καὶ τὸ σύνολον σῶμα τῆς ψυχῆς ἔνεκεν».

Περὶ ζῴων μορίων Α 5 645 β 14· 642 α 9 Πρβλ. Zeller μν. ἔρ. II 2, σελ. 481. Ἐν ὅλῃ τῇ φύσει βλέπει ὁ φιλόσοφος ἐνότητα καὶ σκόπιμον ἀρμονίαν.

ψυχὴν, ἣ ὁποία τὸ συγκρατεῖ εἰς τὴν ζωὴν, παύει πλέον νὰ εἶναι σῶμα ζῶντος ὀργανισμοῦ. Δὲν εἶναι οὔτε δυνάμει ζῶν ὀργανισμός, ὡς ὁ σπόρος ὁ ἔχων ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐντελέχειαν (¹). Ἡ ψυχὴ, ἄυλος καθ' ἑαυτὴν, χωρεῖ διὰ πάντων τῶν μερῶν τοῦ σώματος καὶ δίδει εἰς αὐτὸ ζωὴν. Ὁ ὀφθαλμὸς εἶναι ὀφθαλμὸς μόνον διὰ τῆς ψυχῆς. «Ἡ ψυχὴ δὲ τοῦτο, ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοοῦμεθα πρῶτως, ὥστε λόγος τις ἂν εἴη καὶ εἶδος» τοῦ σώματος. Οὔτε ἡ ψυχὴ πάλιν δύναται νὰ ὑπάρξῃ χωρὶς τὸ σῶμα, διότι τὸ σῶμα εἶναι τὸ ἀπαραίτητον ὄργανον δι' οὗ λειτουργεῖ ἡ ψυχὴ—ὅπως οἱ πόδες εἶναι τὸ ὄργανον διὰ νὰ βαδίξῃ τὸ σῶμα καὶ ὁ ὀφθαλμὸς διὰ νὰ βλέπωμεν. Καὶ τὰ δύο λοιπὸν πρέπει νὰ εἶναι ἀρρηκτως ἠνωμένα εἰς ἓν διὰ νὰ ἔχωμεν τὸν ζῶντα ὀργανισμόν. Ὅσον δυνάμεθα νὰ χωρίσωμεν τὸν κηρὸν ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ ἢ τὸν ὀφθαλμὸν ἀπὸ τὴν ὄρασιν ἢ τοὺς πόδας ἀπὸ τὸ βαδίζον σῶμα καὶ γενικῶς «τὴν ἐκάστου ὕλην καὶ τὸ οὐ ὕλη», τόσον δυνάμεθα νὰ χωρίσωμεν τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ψυχὴν. «Οὐκ ἄδηλον, λοιπὸν, ὅτι... οὐκ ἔστιν ἡ ψυχὴ χωριστὴ τοῦ σώματος (²)· ἐν ἔμψυχον ὄν ὅπερ ὀνομάζομεν μόνον τριχῶς : ὡς μορφήν, ὕλην καὶ τὸ ἐξ αὐτῶν σύνθετον αἰσθητὸν ζῶον, τὸ μὲν εἶδος, τὸ δ' ὕλη, τὸ δὲ ἐξ ἀμφοῖν, τούτων ἡ μὲν ὕλη δύναμις, τὸ δὲ εἶδος ἐντελέχεια ἐπεὶ τὸ ἐξ ἀμφοῖν ἔμψυχον, οὐ τὸ σῶμά ἐστιν ἐντελέχεια ψυχῆς, ἀλλ' αὕτη σώματός τινος... μήτ' ἄνευ σώματος,... μήτε σῶμα ἢ ψυχὴ... σώματος δέ τι, καὶ διὰ τοῦτο ἐν σώματι ὑπάρχει καὶ ἐν σώματι τοιούτῳ καὶ οὐχὶ τῷ τυχόντι» (³).

Ὡς ἀρχὴ πάσης κινήσεως ἐν τῷ σώματι ἡ ψυχὴ, ὡς μορφή, εἶδος καὶ λόγος πρέπει νὰ εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀκίνητος καὶ ἀσώματος, εἰς ὄλον τὸ σῶμα ἐκτεινομένη καὶ κινουῦσα καὶ κρατοῦσα αὐτὸ ἐν ἀρμονίᾳ. Δὲν εἶναι οὔτε ἐν τῶν στοιχείων ὡς ἔφασάν τινες, οὔτε σύνθεσις πολλῶν τοιούτων ψυχ. 1, 4, 5· «εἴπερ γὰρ ἔστιν ἡ ψυχὴ ἐν παντὶ τῷ αἰσθανομένῳ σώματι ἀναγκαῖον ἐν τῷ αὐτῷ δύο εἶναι σώματα, ἢ σῶμα τι ἢ

1. Π. Ψυχ. Β, 1. 412 β 11–28 Β, 2. 414 α 15–27. Εἰς ὠρισμένον σῶμα ἀνήκει ὠρισμένη ψυχὴ. Ἀδύνατον ἄρα «κατὰ τοὺς Πυθαγορικοὺς μύθους τὴν τυχούσαν ψυχὴν εἰς τυχὸν ἐνδύεσθαι σῶμα». Εἰς ὠρισμένον λοιπὸν σῶμα καὶ ὄχι ὡς δέχονται οἱ ὀπαδοὶ τῆς μετεμψυχώσεως, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ μεταβῇ καὶ εἰς ζῶα ἀκόμη καὶ φυτά. Τὸ τοιοῦτον θὰ ἐσήμαινε χαλάρωσιν τῆς τάξεως, διότι εἰσάγει τὸ τυχαῖον εἰς τοὺς νόμους τῆς φύσεως.

2. Π. Ψυχ. Α 5 411 α 26 Β 2 413 β 13 ἐ.

«Ὅσων γὰρ ἔστιν ἀρχῶν ἡ ἐνέργεια σωματικὴ, δῆλον ὅτι ταῦτα ἄνευ σώματος, ἀδύνατον ὑπάρχειν, οἷον βαδίξεν ἄνευ ποδῶν» (τὸ σῶμα εἶναι ὄργανον τῆς ψυχῆς ὡς οἱ πόδες τοῦ σώματος) ὥστε ἡ ψυχὴ κατὰ τὰ δύο τούλάχιστον μέρη αὐτῆς εἶναι ἀχωρίστως συνδεδεμένη μὲ τὸ σῶμα καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἰσέρχεται «θύραθεν», ὡς ἐδόξαζεν ὁ Πλάτων.

3. Περ. Ψυχ. Α 1 412 β 11 ἐ. Β 2 414 α 15 ἐ. Περὶ ζῶων γενέσ. Β, 3, 763 β 29.

ψυχή» (ψυχ. 1. 5). Δέν σύγκειται ἐκ πολλῶν ἐπειδὴ γνωρίζει τὰ πολλά, διότι ἡ ψυχή δέν γνωρίζει μόνον τὰ πολλά στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολον «οἶον τί θεὸς ἢ ἄνθρωπος ἢ σὰρξ ἢ ὄστουν».

Εἰς οὐδέν ἐκ τῶν ὑλικῶν ὄντων δύναται ν' ἀνεύρη τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς ὁ φιλόσοφος. Μόνον ὅταν ἡ ἀνάγκη τῆς ἐρεύνης ἐπιβάλη τὸν ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν αὐτῆς, θὰ ζητήσῃ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν σῶμά τι πλὴν ὅλως διάφορον τῶν αἰσθητῶν, ἀνώτερον, θεῖον. Πνεῦμα θερμόν. «Πάσης μὲν ψυχῆς δύναμις ἐτέρου σώματος ἔοικε κεκοινωνηκέναι ἢ θειοτέρου τῶν καλούμενων στοιχείων... Πάντα μὲν γὰρ ἐν τῷ σπέρματι ἐνυπάρχει ὅπερ ποιεῖ γόνιμα εἶναι τὰ σπέρματα, τὸ καλούμενον θερμόν. Τοῦτο δ' οὐ πῦρ οὐδὲ τοιαύτη δύναμις ἐστίν, ἀλλὰ τὸ ἐμπεριλαμβανόμενον ἐν τῷ σπέρματι... πνεῦμα καὶ ἡ ἐν τῷ πνεύματι φύσις ἀναλογοῦσα τῷ τῶν ἄστρον στοιχείῳ», περίπου ὅπως ὁ αἰθῆρ (1).

Τριττὴ ἡ ψυχή. Θέλων ν' ἀποκτήσῃ μίαν ἐνιαίαν ιδέαν περὶ ψυχῆς ὁ φιλόσοφος ἀπέδωκε τοιαύτην καὶ εἰς τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά. Παντοῦ ὅπου ζωὴ ἐκεῖ καὶ ψυχή διὰ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα. Μόλις ὅμως συνέλαβε τὴν γενικὴν ιδέαν περὶ ψυχῆς, θὰ χωρήσῃ ἀμέσως εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν διαφορῶν. Αἱ διαφοραὶ κυρίως μᾶς δίδουν τὴν ἀξίαν ἐκάστης ψυχῆς καὶ οὐχὶ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Ὅλον τὸ ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τοῦτο ἔγκειται. Χωρίζει τεχνικοὺς κύκλους ὁμοιότητος πρὸς εὐκόλον μελέτην τῆς φύσεως, καὶ ἀμέσως σπᾶ τὸν τεχνικὸν αὐτὸν κύκλον, ζητῶν τὴν ἀκρίβειαν διὰ τῶν διαφορῶν, κατὰ τὸν ἀποχρῶντα λόγον ἐνὸς ἐκάστου ὄντος.

Ἡ εἰς φυτά, ζῶα καὶ ἄνθρωπον ἀνήκουσα ψυχή διακρίνεται σαφῶς εἰς τρία εἶδη, ἀναλόγως πρὸς τὴν τρισσὴν λειτουργίαν αὐτῆς. Θρεπτική, αἰσθητικὴ καὶ νοητικὴ ψυχή. Καὶ δὴ ἐκάστη ἀνωτέρα βαθμὶς προϋποθέτει τὴν κατωτέραν αὐτῆς ἐξ ἧς καὶ προέχεται. «ἄνευ μὲν γὰρ τοῦ θρεπτικοῦ τὸ αἰσθητὸν οὐκ ἔστιν» ψυχ. II 3 415 α 1.

Ἡ πρώτη, ἀτελεστέρα μορφή ψυχῆς, εἶναι ἡ φυτική, ἡ θρεπτική, εἰς ἣν ἀνήκει ἡ λειτουργία τῆς αὐξήσεως. Τοιαύτην ἔχουν ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζῴων καὶ τὰ φυτὰ ἀκόμη.

Δευτέρα μορφή ψυχῆς εἶναι ἡ αἰσθητικὴ, εἰδικώτερον ἀνήκουσα εἰς τὰ ζῶα καὶ τὸν ἄνθρωπον. Τρίτη ἡ καὶ ἀνωτέρα μορφή ψυχῆς εἶναι ἡ νοητικὴ, ἡ λογικὴ ψυχή. Μόνον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀνήκουσα αὕτη ἐκτὸς τῆς θρεπτικῆς καὶ αἰσθητικῆς λειτουργίας ἔχει ἐπὶ πλέον καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς σκέψεως. Ἐχει τὸν νοῦν, ὅστις εἶναι τὸ κύριον γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου (2)

1. Περ. ζῴων γεν. Β 3. 763 β 32 Zeller μν. ξ. σ. 483 ε.

2. Περ. Ψυχ. Γ, 10—11 Γ, 4. 429 α 23 Γ, 3. 428 α 9—24 περ. ζῴων γεν. Α, 23. 731 α 30 ε.

«Δόξη μὲν ἔπεται πίστις» (πεποιθήσις περὶ τῆς ἀληθείας). Εἰς τοῦτο χρειάζεται ὁ «λόγος, τῶν δὲ θηρίων ἐνίοις φαντασία ὑπάρχει λόγος δι' οὗ».

Τὸ ζῆν γενικῶς ὡς γνώρισμα τῶν ζώντων ὀργανισμῶν ἀνήκει εἰς ὅλα τὰ φυσικὰ ἐνόργανα ὄντα καὶ εἰς τὰ φυτὰ ἀκόμη. Ἡ κίνησις καὶ ἡ αἴσθησις περιορίζεται εἰς τὰ κυρίως λεγόμενα ζῶα (ἐν οἷς καὶ ὁ ἄνθρωπος). Καὶ τὰ ἄλογα ζῶα ἔχουν ἀκόμη ἐπιθυμίας καὶ μνήμην τινά. Δύνανται μάλιστα καὶ νὰ διδαχθοῦν πῶς, ὡς ἐξ ἐνστίκτου, ἐκ φύσεως. Πρὸς τῷ ἀπλῶς ζῆν προστίθεται αὐτοῖς ἐν τινι μέτρῳ καὶ τὸ εὖ ζῆν. Ὁ λόγος μόνον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀνήκων, ἀναβιβάζει τοῦτον εἰς τὴν ὑψίστην βαθμίδα τῆς τελειότητος τῶν ἐμψύχων ὄντων ἐπὶ τῆς γῆς, «μάλιστα ἔχοντα τὸ εὖ ζῆν». Καίτοι ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν σωματικὴν δύναμιν, ὡς καὶ κατὰ τινὰς αἰσθησεις ὑστερεῖ τῶν ζώων, διὰ τοῦ νοῦ, ἀποκλειστικοῦ γνωρίσματος τοῦ ἀνθρώπου, ὑψοῦται οὕτως εἰς κορωνίδα τοῦ ὅλου κόσμου. Μόνος ὁ ἄνθρωπος ὡς λογικὸν ὄν βουλευέται καὶ ἐνεργεῖ κατὰ λόγον καὶ οὐχὶ ἐξ ἐνστίκτου. «ἢ μὲν οὖν αἰσθητικὴ φαντασία... καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις ὑπάρχει, ἢ δὲ βουλευτικὴ ἐν τοῖς λογικοῖς». Μόνος ὁ ἄνθρωπος μεταξὺ τῶν γνωστῶν ζώων ἔχει νοῦν «ᾧ διανοεῖται καὶ ὑπολαμβάνει ἢ ψυχὴν· «ἐτέροις δὲ (τῶν ζώων ὑπάρχει) καὶ τὸ διανοητικόν τε καὶ ὁ νοῦς, οἷον ἄνθρωπος καὶ εἴτε τι τοιοῦτον ἕτερον ἐστὶ τιμιώτερον». Μόνος ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται, διανοεῖται κατὰ τὰς πράξεις καὶ ἐνεργείας του, ἔχει θέλησιν κατὰ λόγον, ἔχει συνείδησιν ἠθικὴν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Μόνος ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος δύναται, ἐκμεταλλεούμενος τὴν πείραν, νὰ ρυθμίζη τὴν ζωὴν του ἐπὶ τὸ καλλίτερον. Μόνος αὐτὸς ἔχει τὸ χάρισμα τῆς γλώσσης, δι' ἧς δύναται πλήρως καὶ ἐν λογικῇ συναρτήσει νὰ ἐκφράζεται τὸν ἐσωτερικὸν του κόσμον καὶ νὰ συνευνοῆται μετὰ τοῦ συνανθρώπου του καὶ νὰ καθιστᾷ οὕτω τὴν ζωὴν του ὄντως ἀνωτέραν. Διὰ τοῦτο, παρατηρεῖ ὁ φιλόσοφος, ὁ ἄνθρωπος ἔχει καὶ τὴν φύσιν αὐτοῦ «πολυχουστέραν», ἔχει τὴν καλλιτέραν διάρθρωσιν τοῦ σώματος αὐτοῦ. Παρὰ τὰς ὑπαρχούσας ὁμοιότητας διακρίνει πάντα ὁ φιλόσοφος διαφορὰς καὶ ἀνομοιότητας—Ὁ εἰς ἐνιαῖος φυσικὸς κόσμος τῶν ἐμψύχων διηρέθη οὕτω ὀριστικῶς εἰς τρεῖς σαφῶς διακεκριμένας ἀλλήλων τάξεις: Φυτὰ - ζῶα - ἄνθρωπος. Καὶ κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς ψυχῆς, φυτικὴν, αἰσθητικὴν, λογικὴν. Κάθε ἀνωτέρα ψυχικὴ ἰκανότης περικλείει ἐν ἑαυτῇ δυνάμει τὴν κατωτέραν, (ὅπως τὸ τρίγωνον ὑπάρχει δυνάμει μέσα εἰς τὸ τετράγωνον). Ποτὲ ὁμως τὸ ἀντίστροφον. Ἡ κατωτέρα ψυχὴ δὲν περιέχει ποτὲ τὴν ἀνωτέραν. Ἐκαστος ζῶν ὀργανισμὸς ἔχει μίαν ψυχὴν, ἐν ἣ δύνανται νὰ συνυπάρχουν καὶ αἱ τρεῖς τῆς ψυχῆς ιδιότητες. Ἡ δὲ ἀνωτέρα ιδιότης τῆς ψυχῆς δίδει ταυτοχρόνως καὶ τὴν χωριστὴν ἀνωτέραν βαθμίδα τῆς ψυχῆς, ἄρα καὶ τοῦ ἐμψύχου ὄντος.

Ἡ ἀτέλεια. Ἀπορροφημένος ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοῦ

ὄλου ὀργανικοῦ κόσμου τῆς φύσεως ὁ ἐμπειρικός φιλόσοφος δὲν ἦτο δυνατὸν παρά καὶ εἰς τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀκολουθήσῃ τὸ ἴδιον σύστημα. Ἡ πραγματικότης ὑπάρχει μόνον ἐν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ. Μορφή καὶ ὕλη ἀχωρίστως ἠνωμένα μᾶς δίδουν τὴν πραγματικότητα τῶν ὄντων. Ψυχὴ καὶ σῶμα μᾶς δίδουν τὸ τέλειον ζῶν ὄν. Λογικὴ ψυχὴ καὶ σῶμα μᾶς δίδουν τὸ «πρῶτον», τὸ τελειότατον τῶν ζώων, τὸν ἄνθρωπον (1). Διὰ τοῦτο τώρα θὰ ἐπιδοθῇ ὁ φιλόσοφος εἰς ἰδιαιτέραν μελέτην τῶν ψυχροσωματικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρώπου, ὃν ἔθεσεν εἰς τὴν ὑψίστην βαθμίδα τῶν ζώντων ὀργανισμῶν.

Εἶναι ὁ τοιοῦτος λογικὸς ἄνθρωπος, τὸ μεγαλοπρεπὲς λογικὸν ζῶον, εἰς τὴν ὑψηλοτέραν βαθμίδα τῶν ζώντων ἰστάμενον, ὁ ὄντως ἄνθρωπος; Εἶναι οὗτος ὁ ἰδεώδης ἄνθρωπος τοῦ φιλοσόφου; ὁ ζητῶν νὰ γνωρίσῃ τὰ πάντα καὶ αὐτὸ τὸ θεῖον ἀκόμη, καθ' ὅσον εἶναι τοῦτο γνωστὸν; (2).

Ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης μὲ ζῆλον εἰργάζετο εἰς τὴν φυσικὴν μελέτην τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἐδέχθη φαίνεται ἰσχυρῶς τὸ φοβερὸν αὐτὸ ἐρώτημα. Ὅσον τὸ ἀνθρώπινον ἔργον (εἰκὼν, ποίημα, φιλοσοφικὴ θεωρία) εὐρίσκειται καθ' ὁδόν, εἶναι ἡμιτελές, δὲν διακρίνομεν εὐκόλως τὰς ἀτελείας αὐτοῦ. Ὅταν τελειώσωμεν ὅμως αὐτό, ὅταν ἔχωμεν τοῦτο ὡς ὄλον τι πρὸ ἡμῶν, τότε διακρίνομεν ζωηροτέραν καὶ τὴν παραμικρὰν ἔλλειψιν αὐτοῦ, ἥτις ὅμως μᾶς ἀφαιρεῖ κάθε κρυφὴν ψυχικὴν χαρὰν ἢ τοῦλάχιστον σκιαρίζει αὐτήν. Μία ἐλαφρὰ κηλὶς ἐπὶ λευκοῦ μεταξωτοῦ ὑφάσματος εἶναι ἀποκρουστικώτερα ἴσως ἀπὸ μίαν μουντζούραν ἐπὶ τῆς ἐνδυμασίας ἐνὸς ἐργάτου. Πόσοι δημιουργοὶ δὲν ἔχουν δεχθῆ θερμὰ καὶ εἰλικρινῆ συγχαρητήρια διὰ τὸ ἔργον των; καὶ ὅμως αὐτοὶ δὲν εἶναι εὐχαριστημένοι. Ἀπλούστατα διότι ἡ ψυχὴ των εἶδε τὸ ἔργον ὑπὸ ἄλλην γωνίαν, ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τῆς ποθητῆς τελειότητος.

Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν ἐπιμελῶς ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω πάντα χωρῶν ἀνεβίβασε τὸν ἄνθρωπον, ὡς φυσικὸν ὄν, ὡς ζῶον τέλειον καὶ λογικόν, εἰς τὴν ἀνωτέραν βαθμίδα τοῦ κλειστοῦ κόσμου τῶν φυσικῶν ὄντων, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἰκανοποιηθῇ ἀπολύτως. Ἡ φιλοσοφοῦσα καὶ τὸ τέλειον νοσταλγοῦσα ψυχὴ του σταθεῖσα πρὸ τοῦ μεγαλοπρεποῦς αὐτοῦ ζώου δὲν ἠδυνήθη ν' ἀναφωνήσῃ «ἰδοὺ ὁ ἐνεργεῖα, ὁ τέλειος ἄνθρωπος, ἡ μορφή τοῦ ἀνθρώπου». Ὁ κατασκευασθεὶς ὑπ' αὐτοῦ φυσικὸς ἄνθρω-

1. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀγὼν τοῦ Ἀριστοτέλους. Θέλει νὰ περισώσῃ τὴν ἐνότητα καὶ τὸ αὐθύπαρκτον τῶν φυσικῶν ὄντων καὶ νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ψυχῆς, ὡς αἰτίας τῆς ζωῆς, ἔξω τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.

2. «Οὐ γὰρ ἄδηλον ὅτι εἴ που τὸ θεῖον ὑπάρχει, ἐν τῇ τοιαύτῃ φύσει ὑπάρχει καὶ τὴν τιμιωτάτην (θεωρητικὴν φιλοσοφίαν) δεῖ περὶ τὸ τιμιώτατον γένος εἶναι», περὶ τὸ θεῖον. Μετ. Δ', 1. 1026 α 5 ἐ. ΙΑ, 7. 1064 β 1.

πος δὲν ἦτο ὅμοιος μὲ τὸν κατασκευάσαντα αὐτὸν φιλόσοφον—καὶ ἐδῶ πλέον ἰσχύει τὸ πάντων μέτρον ἄνθρωπος. Ὁ Ἀριστοτέλης-ἄνθρωπος ἐδῶ δὲν ἱκανοποιεῖται. Ἐζήτησε τὴν Ἀλήθειαν καὶ τώρα πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ τὴν Ἀλήθειαν. Ὅχι λοιπὸν. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι φυσικός. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς μὲ τὴν κατώτεραν νοητικὴν ψυχὴν, μὲ τὸν πρακτικὸν τοῦ νοῦν, μὲ τὴν μεγάλην τοῦ τεχνικὴν πρόοδον, μὲ τὴν ἠθικὴν ἀκόμη προοπτικὴν δὲν ἔχει τὸ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τοῦ ζητουμένου ἀνθρώπου. Ὁ πρακτικὸς αὐτὸς ἄνθρωπος εἶναι κατώτερος τοῦ ζητοῦντος φιλοσόφου. Κινεῖται πάντα μέσα εἰς τὰ φυσικά. Ὁ τοιοῦτος δὲν εἶναι ἐκείνος, ὃν λαχταρᾷ νὰ συναντήσῃ ὁ φιλόσοφος, ὡς τὸν τέλειον ἄνθρωπον, ὃν ἐνίοτε ζῆ μέσα του, τὸν πάντοτε πρὸς τὰ ἄνω βλέποντα, ἔξω τοῦ κόσμου τούτου, τὸν ζητοῦντα αὐτὸ τὸ θεῖον. Ὅχι λοιπὸν, ὁ ἄνθρωπος, ὡς ζῶον δὲν ἀποδίδει τίποτε ἀπὸ τὴν ιδέαν τοῦ πραγματικοῦ, τοῦ θεοῦ ἀνθρώπου. Λείπει ἀπὸ αὐτὸν ἡ θεῖα πνοή, τὸ θεῖον καὶ ἀθάνατον στοιχεῖον ἐν αὐτῷ, ὅπερ ἔλκει αὐτὸν μετὰ τινος βίας πρὸς τὸν θεόν—Τὸ ὅμοιον ἐλκύει τὸ ὅμοιον. Διὰ νὰ ἔλκεται ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν θεόν πρέπει νὰ εἶναι καὶ αὐτὸς θεῖος, συγγενὴς πρὸς τὸν θεόν. Πρέπει νὰ ἔχη ἐν ἑαυτῷ κάτι τὸ θεῖον, τὸ τέλειον, τὸ ὑπὲρ τὴν ὕλην αἰρόμενον, μὴ μετέχον ὕλης, μηδὲ συνεργαζόμενον κἄν αὐτῇ. Διότι ὅπου καὶ ἡ παραμικρὰ παρουσία τῆς ὕλης ἐκεῖ ἡ σύνθεσις, ἐκεῖ ἡ ἀτέλεια καὶ ἡ φθορά. Καὶ αὐτὸς ὁ πρακτικὸς νοῦς τοῦ ἀνθρώπου συνεργάζεται μετὰ τοῦ σώματος, διότι νοεῖ μόνον δι' εἰκόνων, αἴτινες συλλαμβάνονται ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων. Χωρὶς αἴσθησιν οὐδὲν νοεῖ. «Οὔτε μὴ αἰσθανόμενος μηδὲν, οὐδὲν ἂν μάθοι οὐδὲ ξυνίει... ἀνάγκη ἅμα φαντάσματι θεωρεῖν» (καίτοι τὸ φάντασμα ἄνευ ὕλης). Καὶ αὐτὸς λοιπὸν ὁ «παθητικὸς νοῦς φθαρτὸς» ὡς συνεργαζόμενος μετὰ τῶν συνθέτων τῆς ὕλης αἰσθήσεων¹). Ποῖος λοιπὸν ὁ μεγαλοπρεπὴς οὗτος ἄνθρωπος, ὁ ὑπὲρ πάντα τὰ αἰσθητὰ ὑψούμενος μέχρις αὐτοῦ τοῦ θεοῦ;

Ἐνταῦθα θὰ ζητήσῃ ὁ φιλόσοφος νὰ κάμῃ τὴν λεπτοτέραν ἀνάλυσιν τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Θὰ ἐμβαθύνῃ περισσότερο εἰς τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς, θὰ ζητήσῃ νέας ὑποδιαίρέσεις. Θὰ διαπιστώσῃ διακρίσεις καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ὕψιστον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Θὰ ζητήσῃ καὶ θὰ διαπιστώσῃ διάκρισιν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν νοῦν.

Ποιητικὸς καὶ Παθητικὸς Νοῦς. Ἐκαστον ὃν διὰ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς διὰ τῆς μορφῆς (τοῦ εἶδους, τοῦ λόγου, τῆς ιδέας αὐτοῦ), ἣτις καὶ ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν οὐσίαν αὐτοῦ, καὶ

1. Περὶ ψυχ. Γ, 5 426 α 26. Γ, 7. 431 α 7. 16. Αἱ τοιαῦται σκέψεις τοῦ φιλοσόφου ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δικαιοῦν τὸ «οὐδὲν ἐν νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει» τῶν μεταγενεστέρων.

είναι ἡ αἰτία καὶ ὁ σκοπὸς αὐτοῦ. Οὐδὲν ἄσκοπον ἐν τῇ φύσει. «Ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιεῖ» (1). Παντοῦ ἐν τῇ φύσει διακρίνομεν ἐνότητα καὶ ὅμως δυαδισμόν. Ἐν σῶμα καὶ ὅμως μορφή καὶ ὕλη, δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ, ποιοῦν καὶ πᾶσxon. Παντοῦ παρουσιάζονται δύο παράγοντες ἐνεργοῦντες. Μορφή τοῦ σώματος εἶναι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ. Ἄλλὰ καὶ ἡ ψυχὴ ἔχει τὴν μορφήν αὐτῆς. Μορφή τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, λόγος αὐτῆς, εἶναι τὸ λογικὸν ἢ νοητικὸν μέρος αὐτῆς· «ὁ δὲ λόγος ἡμῖν καὶ ὁ νοῦς τῆς φύσεως (ἡμῶν) τέλος» (2). Διὰ τοῦτο ἄλλωστε ὁ ἀνθρώπος «φύσει τοῦ εἰδέναί ὀρέγεται», διότι ἡ φύσις αὐτοῦ εἶναι νοῦς· πλὴν ὁ νοῦς καὶ ἡ νόησις εἶναι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ τελείου ἀνθρώπου. Γεννᾶται ὅμως εὐλογος ἢ ἐρώτησις: εἶναι ὁ νοῦς ἡμῶν τέλειος, ἐνεργείᾳ τοιοῦτος; Ἐχομεν γνῶσιν τῆς ἀληθείας τελείαν καὶ βεβαίαν, δι' ἣν δικαιούμεθα νὰ καυχώμεθα ὡς λογικὰ ὄντα; ἢ μήπως «ἐκ μέρους γιννώσκομεν» καὶ ἐξελικτικῶς χωροῦμεν πρὸς κατάκτησιν τῆς γνώσεως ἐκ τοῦ «δυνάμει» πρὸς τὸ «ἐνεργείᾳ», χωρὶς ποτέ νὰ φθάσωμεν τὴν ἐντελεχείᾳ γνῶσιν τῆς ἀληθείας; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο πρέπει νὰ ὠδήγησε τὸν Σταγειρίτην εἰς τὴν βαθυτέραν μελέτην τοῦ ψυχικοῦ φαινομένου τῆς γνώσεως.

Ὁ νοῦς καὶ ἡ κατὰ λόγον γνῶσις τῆς Ἀληθείας εἶναι καὶ μένει διὰ τὸν φιλόσοφον τὸ κύριον γνώρισμα καὶ ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου. Πλὴν εἰς τὴν πορείαν ἀκριβῶς τῆς γνώσεως διαπιστώνει τὸν δυαδισμόν. Ὁ ἀνθρώπος δὲν νοεῖ ἀμέσως τὰ ὄντα, ἀλλὰ χωρεῖ βαθμηδόν, δι' ἀσκήσεως, μελέτης καὶ τῆς βοήθειᾳ πάντοτε τῶν αἰσθήσεων, τοῦ σώματος καὶ τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων. Χωρεῖ ἀπὸ τῆς ἀτελεστάτης γνώσεως, τῆς ἀγνωσίας σχεδόν, πρὸς τὴν πλήρη, τὴν ἐνεργείᾳ καὶ ἐντελεχείᾳ γνῶσιν. Καὶ εἰς τὴν νόησιν ἔχομεν γένεσιν καὶ αὔξησιν τινὰ, ὡς καὶ ἐν τῇ φύσει. Σπανίως πάλιν συλλαμβάνομεν ἀληθείας τινὰς ἀμέσως καὶ χωρὶς τὴν βοήθειαν τῶν ὑλικῶν σωμάτων, χωρὶς τῶν αἰσθήσεων, χωρὶς κἂν συλλογισμοῦ τινος τῆς ψυχῆς (3).

1. Παρβλ. καὶ τὰ ἐν κεφαλαίῳ περὶ κόσμου.

2. Πολιτικά Ζ, 1334 β 13 ε.

3. Αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῶν ὄντων π.χ. συλλαμβάνονται ἀμέσως ὑπὸ τοῦ νοῦ.

Ἡ θρησκεία συνήθως δὲν θέλει νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως καὶ ὁ Θεὸς «τὰ ἀσθενῆ καὶ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο, ἵνα καταισχύνη τὰ ἰσχυρὰ καὶ σοφὰ». Μερικοὶ ἐπιστήμονες θέλουν νὰ ὑποτιμήσουν τὴν θρησκείαν, διότι κατ' ἐτύχους ἡ θρησκεία στηρίζεται ἐπὶ ἀσαφῶν δογμάτων καὶ ὄχι ἐπὶ σαφῶν ἀληθειῶν τῆς ἀκριβοῦς λογικῆς. Ὁ Σωκράτης (ἀλλὰ καὶ οἱ Ἐλεᾶται καὶ ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ σοφισταὶ) ἐδογματίζεν: «ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα». Ὁ Ἀριστοτέλης ζητεῖ νὰ γνωρίσῃ τὰ πάντα «κατὰ λόγον» καὶ δι' ἀποδείξεων σαφῶν. Κατὰ τὴν λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῆς λειτουργίας τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ τὸ πεπερασμένον καὶ τὸ ἀσθενὲς καὶ ἀβέβαιον τῆς λογικῆς γνώσεως.

Ἡ διαπίστωσις αὐτῆ τῆς ἀτελείας καὶ τοῦ ἐξελικτικοῦ τῆς νοήσεως ὠδήγησε τὸν φιλόσοφον εἰς τὴν λεπτοτάτην σύλληψιν τοῦ διττοῦ νοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ.

Ὅπως εἰς ὅλα τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὑπάρχει δυαδισμὸς—ὅπου δὲ δυαδισμὸς ἐκεῖ σύνθεσις καὶ ἀτέλεια—οὕτω πρέπει νὰ ὑπάρχη δυαδισμὸς καὶ ἐν τῷ ἡμῶν τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὴν φυσικὴν αὐτοῦ ἐξέλιξιν νοουμένου. Ἐκ τοῦ δυαδισμοῦ τούτου πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ἡ ἀτέλεια τῆς γνώσεως. Καὶ εἰς τὴν νόησιν ἔχομεν δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ νόησιν, ἄρα ἐνεργητικὸν καὶ πάσχοντα νοῦν, θεωρητικὸν ἢ πρακτικὸν τοιοῦτον. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ δι' οὗ ἡ πᾶσα γνώσις ἐνεργεῖται, ὁ δεύτερος εἶναι ὁ δι' οὗ τὰ πάντα γίνεσθαι γνωστά. «Ἐπεὶ δ' ὡσπερ ἐν ἀπάσῃ τῇ φύσει ἔστι τι τὸ μὲν ὕλη ἐκάστω γένει, τοῦτο ᾧ πάντα δυνάμει ἐκείνα (ἐστὶ) ἕτερον δὲ τὸ αἴτιον ἢ ποιητικόν, τῷ ποιεῖν πάντα (οἷον τέχνη πρὸς τὴν ὕλην πέπονθεν), ἀνάγκη καὶ ἐν ψυχῇ ὑπάρχειν ταύτας τὰς διαφορὰς καὶ ἔστι ὁ μὲν τοιοῦτος νοῦς τῷ πάντα γίνεσθαι (πρακτικὸς, δεκτικὸς), ὁ δὲ τῷ πάντα ποιεῖν ὡς ἕξις τις, οἷον τὸ φῶς, τρόπον γὰρ τινὰ καὶ τὸ φῶς ποιεῖ τὰ δυνάμει ὄντα χρώματα, ἐνεργείᾳ χρώματα» (1).

Παθητικὸς Νοῦς. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ὁ πρῶτος νοῦς εἶναι δυνάμει νοῦς ἐν ἡμῖν, ὅστις ὀφείλει νὰ ἐξελιχθῆ διὰ τῆς μαθήσεως, τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς πείρας εἰς ἐνεργείᾳ νοῦν, εἰς καθαρὰν καὶ τελείαν νόησιν—Ποτὲ ὁμως δὲν φθάνει ὁ παθητικὸς αὐτὸς νοῦς τὴν τελείαν νόησιν, οὐδὲ εἰς τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ. Τούτου αἰτία εἶναι τὸ ὅτι ὁ νοῦς αὐτὸς στρέφεται κυρίως πρὸς τὰ αἰσθητά, πρὸς τὰ μεταβλητὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ διότι τὰς παραστάσεις του συλλαμβάνει τῇ βοήθειᾳ καὶ συνεργασίᾳ τῶν αἰσθήσεων, τῆς ὕλης ἄρα. Ἡ ἀνάμειξις αὐτῆ ἀκριβῶς τῶν σωματικῶν καθιστᾷ τὴν γνώσιν ἐπίπονον, ἀδύνατον. Ἡ ὕλη ὡς «ἀλλότριον» τι παρεμβαλλομένη ἐμποδίζει· «παρεμφαινόμενον γὰρ κωλύει τὸ ἀλλότριον καὶ ἀντιφράττει», ὡς λέγει καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, Οὕτω ἢ διὰ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ νόησις, ἢ συνήθης νόησις, δὲν φθάνει ποτὲ εἰς ἡρέμησιν, εἰς τελείαν, «συνεχῆ», ἐνεργείᾳ γνώσιν, ἀλλὰ μένει πάντοτε ἐν κινήσει πρὸς τὴν τελείωσιν, μένει πάντοτε εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ δυνάμει. «ὥστε μὴδ' αὐτοῦ εἶναι φύσιν μηδεμίαν ἄλλ' ἢ ταύτην, ὅτι δυνατὸν»· «δεκτικὸν τοῦ εἶδους καὶ δυνάμει τοιοῦτον, ἀλλὰ μὴ τοῦτο· ἢ γὰρ κίνησις / τοῦ ἀτελοῦς ἐνεργείᾳ ἦν (ἢ δ' ἀπλῶς ἐνεργείᾳ ἕτερα / ἢ τοῦ τετελεσμένου)». Αὐτῆ ἡ τελεία νόησις εἶναι συνεχῆς καὶ «ἔοικεν ἡρεμήσει τινὶ καὶ ἐπιστάσει μᾶλλον ἢ κινήσει» (2). Πρὶν φθάσῃ εἰς τὴν τελείαν νόησιν δὲν θὰ ἡρεμήσῃ ἡ ψυχὴ!

1. Περὶ ψυχ. Γ, 5. 430 α 16—27 «χωρισθεὶς δ' ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ, καὶ τοῦτο μόνον ἀθάνατον καὶ ἀίδιον».

2. Περὶ ψυχ. Γ, 4 429 α 15—24 Α, 3. 407 α 33. 429 β 22 ε.

Ποιητικὸς Νοῦς. Ὁλος διάφορος τοῦ παθητικοῦ νοῦ, δι' οὗ συνήθως νοοῦμεν, εἶναι ὁ ποιητικὸς νοῦς, «ὅτι τὰ πάντα ποιεῖται». Αὐτὸς εἶναι τρόπον τινὰ «ἡ μορφή, τὸ τί ἦν εἶναι καὶ τὸ εἶδος» τοῦ φυσικοῦ νοῦ. Τὸ ποιοῦν ὁμοίως εἰς κάθε ὄν εἶναι ἡ κυρία οὐσία αὐτοῦ, ἄρα καὶ ἐνταῦθα ὁ ποιητικὸς νοῦς εἶναι ὁ καθ' αὐτὸν νοῦς, ὁ ἐνεργεία νοῦς. Ἠνωμένος ἀχωρίστως πρὸς τὸν «δυνάμει» τοιοῦτον—ἄνευ τοῦ δυνάμει νοῦ «οὐθέν νοεῖ»—καὶ ὁμοίως νοητῶς εἶναι χωριστός, καθ' ἑαυτὸν ὑπάρχων, «χωρισθεὶς δ' ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστὶ», τ.ἔ. τέλειον καὶ ἀθάνατον. Κατὰ τὸ γενικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλους ὕλη καὶ μορφή εἶναι ἠνωμένα εἰς ἓν φυσικὸν ὄν καὶ ὁμοίως νοητῶς ἐν ἑκάστων αὐτῶν ὑπάρχει χωριστά καὶ δρᾷ κατ' ἴδιον τρόπον. Ἡ δὲ μορφή ἀποτελεῖ πάντα τὴν κυρίαν οὐσίαν τοῦ φυσικοῦ ὄντος. Διὰ τῆς μορφῆς γνωρίζομεν ἑκάστων ὄντων κατὰ τὴν κυρίαν φύσιν αὐτοῦ. Ἐὰν ὁ παθητικὸς νοῦς—καίτοι συνεργαζόμενος μὲ τὰ σωματικά—δὲν ἐπηρεάζεται τόσον ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν καὶ δὲν «μείγνυται τῷ σώματι», κατὰ μείζονα βαθμὸν ἰσχύει τοῦτο διὰ τὸν ποιητικὸν νοῦν. «ἀεὶ γὰρ τιμιώτερον τὸ ποιοῦν τοῦ πάσχοντος». Νοητῶς καθ' ἑαυτὸν χωριστὸς ὢν ὁ ποιητικὸς νοῦς, ὡς εἶδος τοῦ συνθέτου νοῦ προϋπάρχει τοῦ πρακτικοῦ τοιοῦτου. Ὡς ἀπηλλαγμένος παντὸς «δυνάμει» εἶναι αὐτὸς ἡ αἰτία, ὥστε ὁ παθητικὸς νοῦς νὰ χωρῆ εἰς τοῦ «δυνάμει» νοεῖν εἰς τὸ ἐνεργεῖα νοεῖν. Ὁλος ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὰ σωματικά, γνωρίζει ἀμέσως τὴν οὐσίαν καὶ τὰς ἀρχὰς τῶν ὄντων καὶ εἶναι νόησις «ἐντελεχείᾳ», τελεία. Κατέχων τὰς ἰδέας τῶν ὄντων φωτίζει τὰ αἰσθητὰ καὶ βοηθεῖ οὕτω τὸν πρακτικὸν νοῦν εἰς τὴν βαθμιαίαν ἀντίληψιν αὐτῶν, ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἥλιος βοηθεῖ τὴν ὄρασιν φωτίζων τὰ χρώματα. Καθὼς χωρὶς τὴν ὑπαρξίν τοῦ φωτὸς δὲν βλέπομεν τὰ ἐν τῷ σκότει ὑπάρχοντα χρώματα, οὕτω καὶ χωρὶς τοῦ φωτὸς τοῦ ποιητικοῦ νοῦ οὐδὲν νοοῦμεν περὶ τῆς οὐσίας τῶν ὄντων (1). Ὁ ποιητικὸς νοῦς συλλαμβάνει ἀπ' εὐθείας, ἄνευ τῆς βοηθείας σωματικοῦ τινος ὀργάνου τὴν κυρίαν οὐσίαν, τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας τῶν ὄντων. Ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ εἶναι καθαρὰ νόησις, ἀμεσος. Οὐχὶ ἐξελικτικὴ καὶ δι' ἀσκήσεως ἀποκτωμένη, ἀλλ' ἐνιαία, τελεία, συνεχὴς καὶ ἀδιαίρετος. Ἀμεσος θεωρία τῶν ἀρχῶν τῶν ὄντων, ὑπὲρ λόγον σύλληψις αὐτῶν (2). Τοῦτο ἔστι κυρίως νόησις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν «λογισμὸν» καὶ τὴν «διάνοιαν» τοῦ πρακτικοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς νοήσεως ἐν γενικωτέρᾳ ἐννοίᾳ (3). Αὐτὸς κυρίως ὁ νοῦς «χωριστὸς καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀμιγῆς/τῇ οὐσίᾳ ὢν ἐνεργεία» νοεῖ ἀμέσως καὶ συνεχῶς καὶ «οὐχ ὅτε μὲν

1. Περὶ ψυχ. Γ, 5. 6.

2. Ἀνάλ. ὕστ. Α, 3. 72 β 10.

3. Περὶ ψυχ. Α, 4. 408 β 24. Β, 3 415 α 8 Γ, 9. 432 β 27 Zeller μν. ἔργ. σ. 579.

νοεῖ ὅτε δ' οὐ νοεῖ» ὡς συμβαίνει μὲ τὸν πρακτικὸν νοῦν. Νοεῖ δὲ τὰ ὄντα ἔξω χώρου καὶ χρόνου, ἔξω συνθέσεως καὶ διαιρέσεως, ὅπου πλέον δὲν ὑπάρχει τὸ ψεῦδος ἀλλ' ἢ καθαρὰ ἀλήθεια. Διότι «ἢ... τῶν ἀδιαιρέτων νόησις ἐν τούτοις (ἐστὶ), περὶ ἧ οὐκ ἐστὶ ψεῦδος» (1). Τοιοῦτος ὁ νοῦς ὁ ποιητικὸς οὐδὲ κἄν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν πρακτικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις ἀποτελεῖ μέλημα μᾶλλον τοῦ πρακτικοῦ νοῦ. «ὁ μὲν γὰρ θεωρητικὸς νοῦς οὐθέν νοεῖ πρακτόν, οὐδὲ λέγει περὶ φευκτοῦ καὶ διωκτοῦ οὐθέν... οὐδ' ὅταν θεωρεῖ τι τοιοῦτον» (2). Ἡ μέριμνά του εἶναι μόνον περὶ τὰ θεῖα καὶ αἰώνια. Παραπλησίως πρὸς τὸν θεῖον νοῦν.

Ἀθάνατος ὁ νοῦς. Ὁ ποιητικὸς οὗτος νοῦς, ὁ θεωρητικὸς, ὁ ἐνεργεῖα, ὁ καθαρὸς, ὁ ἀπλοῦς, ὡς τὸ «τέλος» τῆς ψυχῆς, δὲν ἀνήκει εἰς τὸν κόσμον τῶν συνθέσεων, τῶν αἰσθητῶν, τὸν κόσμον τῆς φθορᾶς. Ἔρχεται ἔξωθεν ποθεν, ἐκ τοῦ κόσμου τῶν νοητῶν. Ἐνεργεῖ ἐν τῇ ψυχῇ, πλήν χωρὶς νὰ ἔλθῃ εἰς οὐδεμίαν στενὴν ἐπαφὴν πρὸς τὸ φθαρτὸν σῶμα. Διὰ τὴν νόησιν δὲν χρειάζεται οὔτε τὰ αἰσθητὰ ὄντα οὔτε ὄργανόν τι σωματικόν, καθότι γνωρίζει ἀπ' εὐθείας τὰς αἰτίας καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτῶν, «τὸ τί ἦν εἶναι καὶ τὴν μορφήν αὐτῶν». Δὲν σκέπτεται λοιπὸν διὰ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ τρόπον τινὰ ἐν τῇ ψυχῇ ἡμῶν, γενόμενος ἡμῖν κατὰ ὠρισμένης στιγμᾶς τῆς ζωῆς μας ἄγγελος τῶν ἀρρήτων καὶ θείων.

Ἔρχεται ἔξωθεν πρὸς ἡμᾶς καὶ ἐκεῖσε μεταβαίνει μετὰ τὴν διάλυσιν σώματος καὶ ψυχῆς. Τὰ πάντα διαλύονται καὶ φθείρονται ὡς σύνθετα ὄντα. Κ' αὕτη ἡ ψυχὴ κατὰ τὰ κατωτέρας αὐτῆς λειτουργίας εἶναι φθαρτὴ, διότι ἐνεργεῖ τῇ βοηθείᾳ τοῦ σώματος. Καὶ αὐτὸς «ὁ παθητικὸς νοῦς φθαρτὸς ἐστὶ». Μόνον ὁ ποιητικὸς νοῦς «χωριστὸς» ὢν πάσης ὕλης, ἀπηλλαγμένος παντὸς σωματικοῦ καὶ φθαρτοῦ καὶ πεπερασμένου, εἶναι ἀφθαρτος, αἰώνιος, θεῖος. Ἡ ψυχὴ καίτοι ἀρχὴ οὔσα τοῦ σώματος εἶναι ἀχωρίστως συνδεδεμένη τῷ σώματι, διότι αἱ ἐνεργεῖαι αὐτῆς εἶναι σωμα-

1. Περὶ ψυχ. Γ, 6. Εἰς τὰ σύνθετα ὄντα ὑπάρχει καὶ «τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθές... τὸ γὰρ ψεῦδος ἐν συνθέσει αἰεὶ τὸ δὲ μὴ κατὰ ποσὸν ἀδιαιρέτον (ὄν) ἀλλὰ τὸ εἶδει (=νοητῶς μόνον διαιρέτον, ὁποῖος εἶναι ὁ νοῦς) νοεῖ ἐν ἀδιαιρέτῳ χρόνῳ καὶ ἀδιαιρέτῳ τῆς ψυχῆς» μέρει. Mt. XII, 10. 1075. Ἡ δὲ τελειότερα νόησις γίνεται ἐπὶ τῶν ἀπολύτως ἀπλῶν, οἷον ὁ νοῦς καὶ δὴ ὁ θεῖος, ὅπου οὐδεμία σύνθεσις καὶ οὐδεμία διαίρεσις χωρεῖ. Ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει ἡ ἐναντιότης τῆς ὕλης. «εἰ δὲ τινι μὴ ἐστὶν ἐναντίον τῶν αἰτίων, αὐτὸ ἑαυτὸ γινώσκει καὶ ἐνεργεῖα ἐστὶ».

Ὁ Φιλόπονος ὑπομνηματίζων τὸ περὶ ψυχ. Γ, 5 παρατηρεῖ ὅτι ὁ νοῦς τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχει ἐννέα ἰδιότητες: α) ποιεῖ πάντα, β) εἶναι τῇ οὐσίᾳ ἐνεργεῖα, γ) αἰεὶ νοεῖ, δ) ψυχικὸς ἐστὶ, ε) ἀθάνατος, ς) χωριστὸς ζ) ἔξει καὶ φωτὶ ἀναλογεῖ. Οὐ ποιεῖ τὰ πράγματα ἀλλὰ τὰ ἤδη ὄντα ἐντυποῖ καὶ ἐγχαράττει τῷ δυνάμει νῶ, η) ὁ δυνάμει νοῦς διαφέρει τοῦ ἐνεργεῖα χρόνῳ καὶ οὐ τῷ ὑποκειμένῳ, θ) ὅτι ἐπιλανθάνεται ὁ νοῦς, ι) ὅτι αἰεὶ μετὰ φαντασίας ἐνεργεῖ.

2. Περὶ ψυχ. Γ, 9.

τικαί, σύνθετοι. «Πᾶν τὸ σύνθετον, ὅμως φθαρτόν». Φθαρτὴ ἄρα καὶ ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς δύο τοῦλάχιστον κατωτέρας λειτουργίας αὐτῆς καὶ δὲν εἶναι ἀπλῆ ἀλλὰ σύνθετος. Ἀνήκει καὶ αὐτὴ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον τῶν συθέτων. Κατὰ τὰ δύο μέρη αὐτῆς τοῦλάχιστον δὲν ἔρχεται «θύραθεν», ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἀθανάτων Ἰδεῶν, ὡς ἐδόξαζεν ὁ Πλάτων. Τοῦτο ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν καὶ διὰ τὸν νοῦν, διότι ὁ νοῦς δὲν εἶναι «ἐντελέχεια σώματος τινός», παρατηρεῖ ὁ ἀκριβολόγος. Διὸ καὶ ἐπιφέρει: «λείπεται δὲ τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιέναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον· οὐθέν γάρ αὐτοῦ τῆ ἐνεργείᾳ κοινωνεῖ ἐνεργείᾳ σωματικῇ» (¹). Τὸ νὰ εἶναι ἡ ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος «ἀδύνατον ἴσως», ὡς ἀχωρίστου ἀπὸ τοῦ θνητοῦ σώματος· ἐπὶ «ἐνίων» ὅμως μερῶν αὐτῆς «οὐδὲν κωλύει οἶον... ὁ νοῦς» τοῦλάχιστον. Ὁ νοῦς εἶναι ὄντως τι χωριστὸν τοῦ σώματος, οὐδὲν κοινωνεῖ ὕλης «ὅσοις ἐμπεριλαμβάνεται τὸ θεῖον, τοιοῦτος δ' ἐστὶν ὁ καλούμενος νοῦς» (²). Ὡς τοιοῦτος λοιπὸν ὁ νοῦς δύναται νὰ ἔρχεται ἔξωθεν καὶ νὰ ἐπιζῆ μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς· «ὁ δὲ νοῦς ἔοικεν ἐγγίγνεσθαι οὐσία τις οὔσα καὶ οὐ φθείρεσθαι... ὁ δὲ νοῦς ἴσως θεϊότερόν τι καὶ ἀπαθὲς ἐστί» (³). Μόνον δὲ ὅταν συλλάβωμεν αὐτὸν χωριστὸν ἐν τῇ τελείᾳ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ—ἔσον δύσκολον καὶ ἂν φαίνεται τοῦτο—μόνον τότε ἔχομεν τὴν εἰκόνα τῆς εὐγενικῆς του καταγωγῆς καὶ τῆς ὑψηλῆς του ἐνεργείας. «χωρισθεὶς δ' ἐστὶ μόνον τοῦθ' ὅπερ ἐστί, καὶ τοῦτο μόνον ἀθάνατον καὶ αἰδίου» (⁴).

Ἐν τῇ ὠραιότατῃ καὶ ἀνωτάτῃ ἐνεργείᾳ τοῦ νοῦ ἐγκεῖται ἡ ζωὴ μετὰ θάνατον. Ἡ ἀθανασία τοῦ ποιητικοῦ νοῦ εἶναι καὶ ἡ ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ὅλης ψυχῆς ἀμφιβάλλει πῶς ὁ φυσικὸς φιλόσοφος, «ἀδύνατον ἴσως» τοῦτο, λέγει, ἐπειδὴ κατὰ κανόνα πᾶν τὸ σύνθετον ἢ καὶ συνεργαζόμενον ἀπλῶς μὲ τὴν ὕλην ὑπόκειται εἰς ἀλλοίωσιν καὶ φθοράν, γεννᾶται καὶ φθείρεται ἐν χρόνῳ. Δὲν ἀμφιβάλλει ὅμως διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ χωριστοῦ, τοῦ θεῖου αὐτοῦ μέρους τῆς ψυχῆς, τοῦ νοῦ. Ὁ νοῦς ὅμως εἶναι ἡ οὐσία καὶ ὁ λόγος καὶ τὸ τί ἦν εἶναι καὶ ἡ μορφή τῆς ψυχῆς, ἄρα καὶ τοῦ ἐνιαίου λογικοῦ ἀνθρώπου. Ὡστε ἀθά-

1. Περὶ ζῳῶν γεν. Β, 3. 763 β 29.

2. Περὶ ψυχ. Β, 1. 413 α 3. Καὶ «ὅτι μὲν οὖν οὐκ ἐστὶν ἡ ψυχὴ χωριστὴ τοῦ σώματος, ἢ μέρη τινὰ αὐτῆς—εἰ μεριστὴ πέφυκεν—οὐκ ἀδηλον. οὐ μὴν ἀλλ' ἐνιά γε οὐθέν κωλύει (χωριστὰ εἶναι) διὰ τὸ μηδενὸς εἶναι σώματος ἐντελεχείας». Ὁ νοῦς δὲν εἶναι ἐντελέχεια σώματος τινός, ὥστε νὰ συνδέεται πρὸς αὐτό.

β 24. «Περὶ δὲ τοῦ νοῦ καὶ τῆς θεωρητικῆς δυνάμεως οὐδέπω φανερόν (ἀκόμη μένει αἰνίγμα) ἀλλ' ἔοικεν ψυχῆς γένος ἕτερον εἶναι, καὶ τοῦτο μόνον ἐνδέχεται χωρίζεσθαι, καθάπερ τὸ αἰδίον τοῦ φθαρτοῦ.

3. Περὶ ψυχ. Α, 4. 408 β 18—30 Mr. Α, 3 1070.

4. Περὶ ψυχ. Γ, 5. 430 α 22.

νατος καὶ θεῖος ὁ νοῶν ἄνθρωπος καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Τοῦ θεοῦ ἡ ἀθανασία οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ αἰωνία νόησις ἑαυτοῦ. Τοῦ ἀνθρώπου ἄρα ἡ ἀθανασία εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ὁμοιότητα τῆς νοητικῆς ἐνεργείας αὐτοῦ πρὸς τὴν τοῦ θεοῦ.

Η ΠΕΡΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΝΟΥ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΥΤΟΥ

Κατὰ ὅλως περιέργον τρόπον οἱ πλεῖστοι ἐρευνηταὶ δυσκολεύονται νὰ εὔρουν ἁρμονικὴν θέσιν τῆς περὶ ποιητικοῦ νοῦ θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους μέσα εἰς τὸ ὅλον αὐτοῦ φιλοσοφικὸν σύστημα. Προσπαθοῦν δὲ νὰ δικαιώσουν τὴν δῆθεν παραφωνίαν αὐτὴν ἀποδίδοντες τὴν θεωρίαν περὶ τῆς αἰωνιότητος τοῦ νοῦ καὶ τῆς «θύραθεν» προελεύσεως αὐτοῦ εἰς ἐπίδρασιν τῆς περὶ καταγωγῆς, οὐσίας, καὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος. Οἱ κυριώτεροι λόγοι, οὓς προσάγουν, εἶναι δύο: Πρῶτον ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ἐνῶ παντοῦ ζητεῖ τὴν αὐστηρὰν ἐνότητα τόσον ἐν τῇ φύσει ὅσον καὶ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου, κατέκρινε δὲ αὐστηρῶς τὸν Πλάτωνα διὰ τὸν δυαδισμόν αὐτοῦ, διὰ τῆς θεωρίας του περὶ ποιητικοῦ νοῦ, ὡς χωριστοῦ, διασπᾶ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ψυχὴ νοουμένη ὡς ἀχωρίστως συνδεδεμένη καὶ συνεργαζομένη μετὰ τοῦ σώματος χάνει τὴν ἐνότητα τῆς λειτουργίας αὐτῆς, καθ' ὅτι ὁ ποιητικὸς νοῦς δὲν συνεργάζεται μετὰ τὸ σῶμα. «Οὐδὲν γὰρ αὐτοῦ τῇ ἐνεργείᾳ κοινωνεῖ ἐνέργεια σωματικὴ». Ἀφίνει δὲ περαιτέρω ἀκαθόριστον τὴν σχέσιν μετὰ τοῦ ποιητικοῦ καὶ παθητικοῦ νοῦ ἐν ἡμῖν καὶ τῆς ὅλης ψυχικῆς ζωῆς ἐν γένει. Δευτέρα αἰτία ἀμφιβολίας εἶναι τὸ ὅτι ὁ Φιλόσοφος, ὁ τὰ πάντα σχολαστικῶς ἀναλύων, οὐδεμίαν ἀπόδειξιν περὶ τῆς αἰδιότητος τοῦ νοῦ φέρει (1).

Ἐπίδρασιν τοῦ Πλάτωνος οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῆ—οὐδεὶς μένει ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ—Τὸ ἔργον αὐτοῦ ἄλλωστε συνεχίζει κατὰ κανόνα ὁ μαθητῆς—Πλὴν ἐνταῦθα ὁ μαθητῆς ἐχάραξε σαφῶς ἰδίαν γραμμὴν ἐρεύνης καὶ δὴ μὲ σαφῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ. Ὡστε καὶ ὅπου ἀκόμη γνώμας τοῦ Διδασκάλου ἀναφέρει, ἀναφέρει αὐτὰς μόνον ὅταν καὶ ἐφ' ὅσον αὐταὶ συμφωνοῦν ἀπολύτως πρὸς τὸ νέον αὐτοῦ σύστημα καὶ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ πεποιθήσεις. Ἀκριβῶς, παρὰ τὴν ριζικὴν διαφορὰν ἐναντι τοῦ Πλάτωνος, καὶ παρὰ τὴν γενικὴν ροπήν αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐνότητα, ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ

1. Πρβλ. Zeller μν. ἔ. σ. 592 ἔ. Meyer μν. ἔ. σελ. 248 Hirschberger μν. ἔ. 186. George Thomas White Patriek Introduction to Philosophy, Boston 1924, σελ. 267.